

Polona Sitar*

Agrikulturna modernizacija in življenjski svet podjetnih polkmetov. Integrirana kmečka ekonomija v socialistični Sloveniji**

IZVLEČEK

Pričujoči članek proučuje značilnosti ekonomske zgodovine slovenskega podeželja v socialistični Sloveniji skozi perspektivo sprememb, ki jih nakup modernih agrarnih tehnoloških naprav prinese v kmečka gospodinjstva. Temelji na konceptu integrirane kmečke ekonomije, ki pojasnjuje, da so se kmečka gospodinjstva preživljala s kombiniranjem samo-oskrbnega kmetijstva in tržno usmerjenih dejavnosti, in pod drobnogled vzame kmečke družine polkmetov (t. i. polproletarcev). Prispevek poudari pomen agrikulturne modernizacije, ki je pomembno določala razvoj kmetijstva s posodabljanjem tehnik pridelave in uvajanjem kmetijske mehanizacije. Prinaša spoznanja o tem, kdo v družini je vnašal novosti na kmetijo in kako je proces mehanizacije kmetij vplival na delitev dela med spoloma, družbeno razslojevanje ter generacijske diskontinuitete znotraj posamezne kmečke gospodarske enote. Z uporabo pristopa ustne zgodovine skuša članek prikazati drugačno perspektivo, ki temelji na izkušnjah (pol)kmetov in njihovih vsakdanjih praksah, ter tako prispevati dodaten diskurz k že obstoječemu uradnemu političnemu in ekonomskemu.

Ključne besede: integrirana kmečka ekonomija, mehanizacija kmetijstva, modernizacija kmečkih gospodinjstev, polkmetje, socializem

* Dr., docentka, Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Titov trg 5, SI-6000 Koper; polona.sitar@fhs.upr.si

** Članek je rezultat raziskave v okviru projekta Koncepti kmečke ekonomije: teoretični in empirični primerjalni pristop, 15.–20. stoletje (J6 – 1799), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

ABSTRACT

AGRICULTURAL MODERNISATION AND THE LIFE-WORLD OF ENTERPRISING PART-TIME FARMERS. AN INTEGRATED PEASANT ECONOMY IN SOCIALIST SLOVENIA

The present article examines the characteristics of the economic history of the Slovenian countryside in socialist Slovenia through the perspective of the changes that the purchase of modern agrarian technological devices brought to the peasant households. It is based on the concept of an integrated peasant economy, which explains that peasant households made a living by combining self-sufficient agriculture and market-oriented activities and takes a closer look at the peasant families of part-time farmers (semi-proletarians). The article highlights the importance of agricultural modernisation, which significantly determined the development of agriculture through the modernisation of production techniques and the introduction of agricultural machinery. It provides insights into who in the family introduced innovations to the farm and how agricultural mechanisation affected the gender division of labour, social stratification and generational discontinuities within an individual peasant economic unit. Using an oral history approach, the article seeks to present a different perspective based on the experiences of part-time farmers and their daily practices, thus contributing additional information to the existent official political and economic historical discourse.

Keywords: agricultural mechanisation, modernisation of agricultural households, part-time farmers, socialism, integrated peasant economy

Uvod

V obdobju socializma je Slovenija stopila na pot hitre modernizacije in proletarizacije večinoma kmečkega prebivalstva. V relativno kratkem obdobju je socializem močno preoblikoval slovensko družbo in gospodarstvo.¹ V prvih letih po drugi svetovni vojni je bila kmetijska politika podrejena izvajanju industrializacije z zagotavljanjem preskrbe zaposlenih ljudi v industriji, agrarna reforma pa je postala osrednje gibalno jugoslovanske politike in ekonomije.² Zemljo so brez priznanja plačila odškodnine nacionalizirali vsem posestnikom, ki so imeli več kot 45 hektarjev skupne površine ali 25 do 30 hektarjev obdelovalne zemlje, če so jo dajali v zakup ali je niso obdelovali sami in tudi če so bile lastnik zemlje banke, podjetja, delniške družbe ali cerkev.³ Druga

1 Vlado Klemenčič, *Gospodarjenje v socializmu: Oris gospodarske zgodovine Slovenije 1945–1990* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2013), 19, 20.

2 Zdenko Čepič, »Spreminjanje lastništva zemlje po drugi svetovni vojni (agrarna reforma med političnim in ekonomskim)«, v: *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju: 1918–1945–1991*, ur. Neven Borak in Žarko Lazarevič (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996), 146, 147.

3 Ibidem, 150–55.

agrarna reforma leta 1953 je z zakonom opredelila nov zemljiški maksimum, s katerim je v zemljiški državni sklad prešla obdelovalna zemlja kmetov, ki so upravljali z več kot 10 hektarjev površine. V Sloveniji se je tako ponovno nacionaliziralo 27,6 odstotka zasebnih kmetijskih posestev.⁴

Mnogi, ki so zemljo dobili z agrarno reformo, in mali kmetje, ki so se s kmetijstvom ukvarjali že pred vojno, so iskali glavni vir zaslužka v neagrarnih gospodarskih panogah.⁵ Mali in srednje veliki kmetje so se zaposlovali v neagrarnih poklicih, zato je delež čistega kmečkega prebivalstva padal in večina kmečkih gospodinjstev se je sčasoma preoblikovala v polkmečka ali nekmečka gospodinjstva.⁶ Po letu 1945 se začnejo v politiki in družboslovju uveljavljati izrazi, kot so ‚polproletarci‘, ‚polkmetje‘ ali ‚kmetje-delavci‘, za opis delovne sile, ki je dnevno migrirala z majhnih družinskih kmetij v industrijska središča.⁷ Pospešene selitve z jugoslovanskega podeželja v mesta so se odvijale v 50. in 60. letih, toda socialistična Slovenija je prav zaradi ‚kmeta-industrijskega delavca‘ lahko oblikovala in ohranila policentrični razvoj ob relativno majhnih mestih.⁸

Izračun za leto 1953 pokaže, da je bilo v Sloveniji 63 odstotkov kmetov takih, ki so bili zaposleni v neagrarnih dejavnostih, živeli pa so na vasi v t. i. »mešanih gospodarstvih«. ⁹ Za gospodinjstvo, ki pridobiva dohodek iz kmetijstva in nekmetijskih dejavnosti, se je v svetu in pri nas uveljavil izraz »mešana kmetija« (angl. *the part-time farming family*), uporablja pa se tudi izraz »gospodinjstvo z večstransko dejavnostjo« (angl. *the multiple job farm family in the pluractive farm*).¹⁰ Strinjamo se z Ano Barbič, ki poudarja, da je za preučevanje kmetovanja ob službi (angl. *part-time farming*) kmečka družina ali gospodinjstvo najbolj primerna enota analize, saj o uporabi skupnih virov odloča cela kmečka družina.¹¹

Najpogostejša tržno usmerjena dejavnost, ki je kmetom predstavljala vir neagrarnega dohodka, je bila zaposlitev v lokalnih industrijskih obratih. Poleg tega so pogosto prodajali presežke kmetijskih pridelkov, kot so zelenjava, sadje, jajca, mleko in gozdni sadeži (gobe, borovnice), kmetijski zadrugi, bolnišnicam, gostiščem in menzam podjetij, prav tako pa tudi na tržnici. Pomemben vir neagrarnega dohodka na kmetiji je predstavljalo tudi vse večje izkoriščanje gozda v obliki prodaje lesa. Pogosto so kmetje odšli na večmesečno delo v tujino, denimo v Nemčijo, Švico, Libijo ali Kanado, kjer

4 Ibid., 158.

5 Čepič, »Spreminjanje lastništva zemlje,« 154–56.

6 Vlado Klemenčič, »Poskus opredelitve sodobnih problemov razvoja kulturne pokrajine slovenskega podeželja,« *Dela* 24 (2005).

7 Jože Levstik, *Ekonomika in družbena problematika polproletariata v SRS. 1. del* (Ljubljana: Kmetijski inštitut Slovenije in Biotehniška fakulteta Univerze v Ljubljani, 1964).

8 Mojca Novak, »Periferna agrarna transformacija; slovenski primer,« v: *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju: 1918–1945–1991*, ur. Neven Borak in Žarko Lazarevič (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996), 23–35.

9 Zdenko Čepič, »Vloga agrarnega sektorja pri modernizaciji Slovenije in Jugoslavije,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 2 (2002): 56–62.

10 Ana Barbič, *Kmetov vsakdan. Položaj in prihodnost družinskih kmetij na Slovenskem*. (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1990), 20.

11 Ana Barbič kot mešana gospodinjstva opredeljuje tista, ki pridobivajo dohodek iz kmetijstva in nekmetijskih dejavnosti ne glede na to, ali več virov dohodka kombinirajo vsi člani gospodinjstva ali pa eni pridobivajo dohodek samo iz kmetijske, drugi pa samo iz nekmetijske dejavnosti. – Ibid., 13.

so lahko v relativno kratkem obdobju zaslužili večjo vsoto denarja. Manj pogosti neagrarni dejavnosti na kmetiji sta bili tudi podeželski turizem in gostilništvo.

V prispevku kmečko prebivalstvo dojemamo kot podjetno, torej kot gospodarsko aktivno in prizadevno, saj se gospodinjstva na podeželju niso le pasivno prilagajala zunanjim razmeram in pritiskom, temveč so bila dejaven akter v širši sferi proizvodnje in porabe. Z organizacijo dela in razmerij znotraj družine je kmet sooblikoval družbene in gospodarske procese. Izraz podjetnost vključuje tudi kmetovo željo po dobičku, katere obstoj predpostavlja zavestnejše in samostojnejše odločanje in izrabo tržnih priložnosti.¹²

Kot ugotavlja Aleksander Panjek v kontekstu proučevanja kmečke ekonomije novega veka na Slovenskem, je z organizacijo dela in razmerij v družini kmečki sloj aktivno sooblikoval družbene in gospodarske procese. Pridobivanje neagrarnih dohodkov je bilo namenjeno preživetju in tudi plačevanju davkov. Naraščanje števila gospodinjstev, ki so preseгла raven preživetja, ki ga je kmetijstvo omogočalo, pokaže, da je podeželsko prebivalstvo izkoriščalo možnost dostopa do alternativnih dejavnosti kot virov dohodka.¹³ Raznoliki viri neagrarnih dohodkov so ruralni družbi omogočili, da je strukturirano premagala okoljske, tehnološke in druge omejitve, in hkrati bili vzrok, da so bila kmečka gospodarstva majhna, ker so imeli kmetje različne vire dohodkov.¹⁴ Takšna kmečka ekonomija je na Slovenskem izpričana vsaj od 16. stoletja in vse do vključno prve polovice 20. stoletja.¹⁵ Glede na to, da gre za dolgotrajno značilnost, bomo tudi pojav »polkmeta« v drugi polovici 20. stoletja poskusili interpretirati s te perspektive.

Zato bomo v pričujočem članku uporabili koncept integrirane kmečke ekonomije,¹⁶ skladno s katerim so se kmečka gospodinjstva preživljala s kombiniranjem samookrbnega kmetijstva in tržno usmerjenih dejavnosti, pri čemer so bile tudi v socializmu kmetijske dejavnosti delno tržno usmerjene. Prav tako kmetijstvo, skladno s konceptom integrirane kmečke ekonomije, ni nujno predstavljalo njene podlage, tržne dejavnosti pa niso bile preprosto dopolnilne. To pomeni, da kmetijska proizvodnja, usmerjena v lastno porabo, ni bila nujno osnova ekonomije kmečkega gospodinjstva in da so tržne dejavnosti predstavljale enakovreden vir dohodka. Bistvenega značilnost integrirane kmečke ekonomije je v tem, da je združevala dejavnosti in dohodkovne vire iz vseh treh ekonomskih sektorjev, iz primarnega, sekundarnega in terciarnega.¹⁷

Namen prispevka je orisati učinek industrializacije na kmečko gospodarstvo, pri čemer se bomo posvetili spremembam, ki jih je nakup modernih kmetijskih

12 Aleksander Panjek, »Uvod«, v: *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, ur. Aleksander Panjek in Žarko Lazarevič (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018), 7. Aleksander Panjek, »Od kmečke trgovine do integrirane kmečke ekonomije«, v: *Preživetje in podjetnost*, 33.

13 Panjek, »Uvod«, 7–12.

14 Aleksander Panjek, »The Integrated Peasant Economy as a Concept in Progress«, v: *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, ur. Aleksander Panjek, Jesper Larsson in Luca Mocarelli (Koper: University of Primorska Press, 2017), 23.

15 Gl. Panjek in Lazarevič, ur. *Preživetje in podjetnost*.

16 Gl. Panjek, »Uvod.« Gl. tudi Panjek, Larsson in Mocarelli, ur., *Integrated Peasant Economy*.

17 Panjek, »Uvod«, 43, 44.

tehnoloških naprav prinesel v posamezno kmečko gospodinjstvo. Teza članka je, da je zaposlitev ljudi v neagrarnih dejavnostih omogočala razvoj zasebnega kmetijstva v socialistični Sloveniji s tehnološko modernizacijo. Podrobneje se bomo posvetili razumevanju tega, kako so spremembe, ki jih prinese nakup kmetijskih tehnoloških naprav, vplivale na delitev dela med spoloma znotraj kmečkega gospodarstva. V ospredju bodo kmečke družine, ki so bile vpete v neagrarno dejavnost na kmetiji tako, da je bil vsaj eden izmed članov zaposlen (tudi) zunaj kmetije. Zanimala nas bo torej populacija polkmetov, ki so imeli status zaposlenih in so hkrati delali v kmetijstvu, pri čemer je njihov primarni vir dohodka predstavljala zaposlitev, kmetijstvo pa je vse bolj postajalo sekundarna dejavnost.

Poudarili bomo pomen modernizacije kmetijstva, ki je pomembno določala njegov razvoj s posodabljanjem tehnik pridelave in uvajanjem kmetijske mehanizacije, ki je omogočala učinkovitejše izkoriščanje zemlje. Skušali bomo razumeti, kdo v družini je vnašal novosti na kmetijo in kako je proces mehanizacije kmetij vplival na dvig standarda in družbeno razslojevanje. Pri tem bomo pozornost usmerili tudi v morebitne generacijske kontinuitete in diskontinuitete.

Metodološko bomo uporabili analizo znanstvene literature, ki proučuje modernizacijo polkmečkih gospodarstev v socialistični Sloveniji, in statističnih virov, s pomočjo katerih bomo orisali zaposlitveno strukturo in rast kmetijske mehanizacije. Za razumevanje širšega družbenega in zgodovinskega konteksta bomo vključili teoretska spoznanja, objavljena v relevantni zgodovinski literaturi. Uporabili bomo tudi metodo ustne zgodovine, ki temelji na zbiranju spominov iz vsakdanjega življenja. Skozi lastno socialno mrežo smo vzpostavili stik z ljudmi iz ruralnih predelov Slovenije in z njimi izvedli polstrukturirane intervjuje. Po načelu etnografskega raziskovanja v obliki snežne kepe smo se zблиžali z osrednjim sogovornikom ali sogovornico v vasi in z njim ali njo opravili polstrukturiran intervju, potem pa smo ga ali jo prosili, naj nas predstavi svoji mreži ljudi. Polstrukturirane intervjuje smo opravili s 40 sogovorniki in sogovornicami po vsej Sloveniji, rojenimi pred drugo svetovno vojno, in z generacijo njihovih otrok, rojeno večinoma v 50. in 60. letih prejšnjega stoletja.¹⁸ Vsem je skupno, da so se v svojem aktivnem obdobju ukvarjali s kmetovanjem, večina pa jih je bila vpeta tudi v neagrarne aktivnosti. Vključitev obeh generacij omogoča razumevanje obdobja socializma na slovenskem podeželju skozi generacijsko perspektivo, ki po eni strani osvetljuje morebitne generacijske diskontinuitete, po drugi pa tudi skupna razumevanja.

---

18 Sogovornikov in sogovornic ne bomo poimenovali s pravim imenom in priimkom, ampak bomo uporabljali izmišljena imena, da bi zagotovili njihovo anonimnost. Bolj kot imena so za nas pomembni podatki o spolu, starosti, poklicu, letu in kraju rojstva.

Spreminjanje odnosa oblasti do kmečkega prebivalstva in pregled rasti mehanizacije kmetijstva

---

Agrarna reforma je bila, kot ugotavlja Žarko Lazarevič, z vidika političnih in ideoloških ciljev uspešna, saj so z njo onemogočili »reprodukcijo kapitalističnih razmerij« z omejitvijo ekonomskega obsega zasebnega kmetovanja. Zasebnim kmetom so prepovedali kupovanje delovnih strojev, najemanje delovne sile in trgovanje, da bi prenesli kmetijsko pridelavo na državna kmetijska podjetja in zadruga. Zaradi omejevanja zasebnih kmetovalcev pa je bila po Lazarevičevem mnenju s stališča ekonomskih učinkov agrarna reforma neuspešna. Kmetijstvo je nazadovalo in kmetje so ob veliki delovni fizični obremenitvi zaradi slabe tehnološke opremljenosti redko pridelali več kot za preživetje. Poleg tega je administrativni poseg v relativne cene močno povečal razkorak med relativno vrednostjo kmetijskih proizvodov v razmerju do industrijskih izdelkov v škodo kmetijstva, kar je zaznamovalo življenjsko raven, socialni položaj in družbeni status kmetov, svoje pa je dodal še sistem obdavčenja zasebnih kmetovalcev. Kmetijstvo je predstavljalo vir akumulacije za industrijski razvoj države, kar pomeni, da so industrializacijo zasnovali na podcenjenosti kmečkega dela in življenjske ravni kmečkega prebivalstva.¹⁹

Pogled na spreminjanje odnosa oblasti do kmetov v kontekstu širših družbenopolitičnih sprememb pokaže, da je po drugi svetovni vojni oblast na kmetijstvo gledala kot na industrijo, v kateri prevladuje zasebna lastnina, kmete pa dojemala kot razredne nasprotnike. Cilj kmetijske politike je bil omogočiti nemoteno industrializacijo in zagotoviti zadovoljivo zalogo zaposlenih delavcev in delavk v industriji.²⁰ Uradni odnos komunistične vladavine do delavcev je bil v nasprotju z odnosom do kmetov idealiziran. To stališče so krepile tudi šole, množični mediji in prikrajsan položaj kmeta v državi.²¹ Kmetijska panoga je bila zapostavljena, saj je bilo v letih 1945 in 1946 kmetijstvo deležno premajhnih državnih subvencij in kreditnih sredstev, pa še ta so bila v glavnem dodeljena novoustanovljenim državnim kmetijskim posestvom, obnovitvenim zadrugam in strojno traktorskim postajam. Državni organi tudi niso zagotovili zadostne količine semen, umetnega gnojila, orodja in delovne sile.²²

Nova oblast je po vojni odpravila institucionalni okvir kreditiranja kmetijstva (predvojne banke, kreditne zadruga), predvojno združništvo in kmetijsko-pospeševalno službo. Odpravila je tudi trg kot koordinacijski mehanizem in uveljavila novo raven relativnih cen v škodo kmetijstva. Z odpravo teh institucionalnih oblik se je

---

19 Žarko Lazarevič, »Kmetje in zasebni gospodarski interesi po letu 1945,« v: *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, ur. Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2018), 403, 404.

20 Zdenko Čepič, »Vloga agrarnega sektorja pri modernizaciji Slovenije in Jugoslavije,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 2 (2002): 58, 59.

21 Joel M. Halpern, »Farming as a Way of Life: Yugoslav Peasant Attitudes,« v: *Soviet and East European Agriculture (Russian and East European Studies, vol. 6)*, ur. Jerry F. Karcz (Berkeley: University of California Press, 1967), 361.

22 Jože Prinčič, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013), 26.

močno spremenil makroekonomski okvir delovanja zasebnih kmetov, ki je bil podvržen državnemu nadzoru.²³ Potekal je proces razrednega spopada ‚proletarske‘ oblasti s kmeti kot zemljiškimi lastniki za potrebe razvoja industrije.²⁴

Število kmečkega prebivalstva, ki mu je kmetijska dejavnost predstavljala poglavitni vir zaslužka, je hitro padalo. Če si pogledamo število zaposlenih v kmetijstvu v Sloveniji (letno povprečje), je bilo leta 1960 v zasebnem sektorju vseh zaposlenih 13.068, od tega v kmetijstvu 1.117 (8,5 odstotka). Pet let kasneje, leta 1965, je bilo vseh zaposlenih v zasebnem sektorju 11.878, od tega v kmetijstvu zgolj 575 (4,8 odstotka). Leta 1970 je bilo vseh zaposlenih v zasebnem sektorju 14.152, od tega v kmetijstvu 423 (3 odstotki), pet let kasneje pa je bilo vseh zaposlenih v zasebnem sektorju 15.133, od tega v kmetijstvu zgolj 315 (2,1 odstotka).²⁵

Zaposlovanje v nekmetijskih dejavnostih, zlasti v industriji, je bilo veliko večje kot zapušcanje podeželja in naseljevanje v mestih. Po ugotovitvah Ane Barbič v letu 1982 dobimo naslednjo strukturo 2052 preučevanih slovenskih kmetij glede na zaposlitev članov jedra kmečke družine (gospodar/mož, gospodarica/žena, naslednik/naslednica): čiste kmetije (vsi člani jedra družine delajo samo na kmetiji): 28,1 odstotka; mešane kmetije 1 (najmanj en član jedra družine dela samo na kmetiji in najmanj eden je zaposlen): 59 odstotkov; mešane kmetije 2 (vsi člani jedra družine so zaposleni in hkrati kmetujejo): 12,9 odstotka.²⁶ Ugodnosti zaposlitve, kot sta denimo zanesljiv in reden dohodek ter socialna varnost, so deloma odtegnile kmetijstvu tudi velik del kmečkega prebivalstva, ki kmetovanja sicer ni želelo povsem opustiti.²⁷

Agrarna reforma leta 1945 je povečala število manjših kmečkih gospodarstev. Povprečna velikost kmetije je znašala 6,8 hektarja, do leta 1981 pa se je zmanjšala za 1,3 hektarja. Poleg majhnosti obdelovalnih posestev je na pospeševanje deagrariacije vplivalo tudi to, da je v Jugoslaviji v kmetijski lastniški strukturi prevladoval zasebni sektor.²⁸ Med polproletarci so bili najbolj zastopani tisti z majhnimi kmetijami. V začetku 60. let so bile med posestniki z do 0,5 hektarja velikimi posestvi tri četrtine polproletarcev, medtem ko se je izven kmetijstva zaposlila le tretjina tistih, ki so imeli 10 in več hektarjev velike kmetije. Leta 1960 je kmečko gospodarstvo ustvarilo le še polovico denarnih prejemkov iz kmetijske dejavnosti, do konca 60. let pa manj kot tretjino. Od srede 60. let so člani kmečkega gospodinjstva, zaposleni zunaj kmetijstva, prinašali domov več denarja, kot so ga ustvarili s kmetovanjem. Pri polproletarcih je viden vzajemni odnos agrarnega in neagrarnega sektorja pri modernizaciji; delovna sila za neagrarne dejavnosti je prihajala z vasi, kamor se je vračal zaslužek, ki je pomenil sredstvo za modernizacijo kmetijstva.²⁹

23 Lazarevič, »Kmetje in zasebni gospodarski interesi,« 401.

24 Čepič, »Vloga agrarnega sektorja,« 56.

25 Statistični letopis SR Slovenije: Zaposleni v zasebnem sektorju po področjih – letno povprečje (Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1976), 165.

26 Barbič, *Kmetov vsakdan*, 74.

27 Ibid., 133.

28 Prinčič, »Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti,« 262, 263.

29 Čepič, »Vloga agrarnega sektorja,« 60.

Snovalec jugoslovanske kmetijske politike zgodnjega socializma Edvard Kardelj je v novi organizaciji kmetijstva videl sredstvo za uspešno industrializacijo. Pogoja za »rekonstrukcijo« kmetijstva sta bila zanj tehnološki napredek in večja uporaba strojev. Za to je bila potrebna drugačna organizacija kmetijske proizvodnje, ki jo je videl v zadružništvu.³⁰ Glavni cilj obnovljenega samoupravnega gospodarskega sistema z leta 1953 sprejeto ustavo je bil preoblikovati državno lastnino v družbeno, kar je bilo v prid širitvi velikih javnih kmetij in razvoju kmetijskih delovnih zadrug.³¹

Poskus kolektivizacije kmetijskih proizvajalcev, posebej intenziven po letu 1948 z resolucijo Informbiroja, ki je jugoslovanskim komunistom očitala »oportunistični odnos« do kmetov,³² so oblasti leta 1953 opustile, da bi pomirile nezadovoljne kmete. Leta 1957 je bilo po besedah Žarka Lazarevića z resolucijo zvezne skupščine sprejeto, da kmetijska politika ne bo več nasilno posegala v individualno lastništvo zemlje. Zasebni kmet je veljal za legitimen ekonomski subjekt, s čimer je bil prepoznan potencial zasebnega kmetijstva. Kljub vsemu je kmetijska proizvodnja še vedno temeljila na državnem kmetijskem sektorju kot nosilcu tehnične preobrazbe in rastoče produktivnosti. Diskriminatoren odnos do kmetijstva se je spreminjal tudi v smeri zavedanja o nujnosti povečanja investicijskega vlaganja. V Sloveniji se je vrednost investicij v kmetijstvo v desetletju 1952–1962 povečala za skoraj 8.000-krat. Zadruge so vedno bolj postajale socialistična podjetja, ki so kmetom nudile usluge, kot je mehanizacija, strokovno vodenje in najem kreditov. Kot organizatorice kmetijske proizvodnje so ustanovljale tudi podjetja za dokup, predelavo ter izvoz pridelkov in izdelkov. V Sloveniji je bilo vanje vključenih 44 odstotkov vseh kmetov, kar je močno presegalo jugoslovansko raven (25 odstotkov).³³

S prvo agrarno reformo so skušali močno omejiti ekonomski obseg zasebnega kmetovanja, saj je bil cilj prenesti kmetijsko pridelavo na državna kmetijska podjetja in zadruge. To so skušali doseči tudi tako, da so kmetom prepovedali najemanje delovne sile, trgovanje in kupovanje delovnih strojev. Leta 1967 so bile odpravljene zadnje omejitve glede nakupa težke mehanizacije za kmetijsko proizvodnjo. Kmetje so lahko kupili najsodobnejšo opremo, kar je odprlo pot modernizaciji zasebnega kmetijstva, ki pa je bila seveda odvisna od finančnih možnosti.³⁴ To, da je bil zasebnim kmetom

30 Jože Prinčič, »Temeljne dileme in problem modernizacije slovenskega gospodarstva,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 2 (2002): 60.

31 Jernej Turk, Črtomir Rozman, Karmen Pažek in Darja Majkovič, »The Social Context of Changes in Slovene Agriculture since Feudalism,« *Druš. Istraž. Zagreb* 1–2 (2007): 199–212. Davek, ki se je zaračunal zasebnim kmetom za nakup kmetijskih pripomočkov, je veljal za najbolj diskriminacijski ukrep, ki ga je uvedla socialistična vlada. Ta politika favoriziranja socialističnega tipa kmetijske proizvodnje je povzročila umik zasebnih kmetov s »pravega trga« na tako imenovani »kmečki trg«, kjer so prodajali predvsem mlečne izdelke, jajca, sadje in zelenjavo po konkurenčnih cenah, ki jih je določal trg. – *Ibid.*, 206.

32 Srđan Milošević, »The Role of the Yugoslav Popular Front in Implementing Communist-Style Measures in Yugoslav Rural Areas (1945–1953),« *Tokovi zgodovine*, 3 (2018): 63–86. Gl. tudi Dragan Veselinov, *Agrarno pitanje u Jugoslaviji: teorijsko-empirijska analiza položaja i uloge seljačkog gazdinstva u agrarnoj politici i privrednom razvoju Jugoslavije od 1918. do 1980. Godine* (Beograd: Borba, 1981).

33 Lazarević, »Kmetje in zasebni gospodarski interesi,« 412, 413.

34 *Ibid.*, 403, 413.

omogočen nakup traktorjev in drugih strojev, je imelo za posledico hitro opremljanje družinskih kmetij s kmetijsko mehanizacijo.³⁵

Politika, ki je spodbujala le družbeno kmetijstvo, velikemu delu kmetov ni zagotavljala minimalnih možnosti za preživetje in ni skrbela za razvoj družinskih kmetij. V Sloveniji je bil šele leta 1956 dosežen predvojni obseg kmetijske proizvodnje, njena opazna rast pa se pojavi šele deset let kasneje, ko se je začelo pospešeno modernizirati tudi kmetijstvo. Kmetje, natančneje tisti, ki so se s kmetovanjem ukvarjali po delu v službi, so začeli kupovati mehanizacijo po načelu »traktor v vsako hišo«. Do večjega razcveta tehnološke modernizacije je prišlo od začetka 70. let dalje, ko se je bolj jasno pokazala vloga neagrarnega sektorja pri modernizaciji agrarnega, saj je bil velik del sredstev za nakup kmetijske mehanizacije ustvarjen v neagrarnem gospodarstvu.³⁶

Pregled mehanizacije kmetijstva v prvem petletnem planu pokaže, da je zahteval dosledno zamenjavo ral in lesenih plugov z železnimi.³⁷ Po koncu druge svetovne vojne je namreč popis poljedelskega orodja razkril, da je bila četrtnina vseh plugov lesenih. Še slabše stanje je bilo glede tehnično naprednejših kmetijskih naprav (sejalnikov, kosilnic, mlatilnic, slamoreznic ipd.) in strojev (traktorjev, kombajnov), ki jih je bilo izjemno malo. Po popisu leta 1925 je bilo v Sloveniji osem traktorjev. Do druge svetovne vojne slovenski kmet za obdelavo zemlje ni uporabljal strojev na motorni pogon. Po računu iz leta 1938 je celotna mehanizacija slovenskega kmetijstva nadomeščala le od 2,5 do 3,3 odstotka vseh za kmetijska dela potrebnih delovnih dni, zemlja pa je bila obdelana pretežno ročno.³⁸

V začetku leta 1951 je bilo v Jugoslaviji 6.266 traktorjev, v Sloveniji pa 259, pri čemer jih je bilo kar 90 v zasebni lasti kmetov.³⁹ Iz statističnih podatkov razberemo naraščanje števila prodanih traktorjev in drugih kmetijskih strojev v socialistični Sloveniji po letih. Leta 1965 je bilo količinskega prometa s traktorji (skupaj s prikolicami) 694 kosov, z drugimi kmetijskimi napravami in stroji pa 6.693 kosov.⁴⁰ Deset let kasneje, leta 1975, je bil količinski promet s traktorji 1.075 kosov, z drugimi kmetijskimi stroji pa 18.721 kosov.⁴¹ Največji porast opazimo do leta 1985, ko je količinski promet s traktorji znašal 5.639 kosov, z drugimi kmetijskimi stroji pa 28.848.⁴²

Opuščanje ideološke rigidnosti v razmerju do zasebnega kmetijstva je potekalo vzporedno z liberalizacijo jugoslovanskega socialističnega ekonomskega sistema, ki pa je kmete z ekonomskimi in socialnimi ukrepi zadržal v okviru socialističnega združenega sektorja. Od srede 60. let so intenzivno vlagali v razvoj državnih kmetijskih podjetij. Pomen zasebnega kmetijstva je ekonomsko upadal in v političnem besednjaku se

35 Vlado Puljiz, »Seljaštvo u Jugoslaviji«, *Sociologija sela* 99/100 (1988): 18.

36 Čepič, »Vloga agrarnega sektorja«, 58.

37 Žarko Lazarević, »Razkorak med razvitimi in nerazvitimi – zaviralni dejavnik modernizacije Jugoslavije?«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 2 (2002): 81.

38 Čepič, »Vloga agrarnega sektorja«, 55, 60.

39 Zdenko Čepič, »Opis pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960«, v: *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejšo zgodovine*, ur. Zdenko Čepič, 175–88 (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1999), 186.

40 *Statistično gradivo SR Slovenije: Letni pregled notranje trgovine 1965*, št. 13 (Ljubljana: Zavod za statistiko, 1967), 29.

41 *Zavod SR za statistiko: Letni pregled trgovine 1975*, št. 53 (Ljubljana: Zavod za statistiko, 1977), 34.

42 *Zavod SR za statistiko: Letni pregled trgovine 1975 in 1986*, št. 424 (Ljubljana: Zavod za statistiko, 1988), 68.

je razredni pristop umikal, s tem pa strah pred premožnim kmetom. Postopno so bili kmetje statusno izenačeni z drugimi subjekti, kot so obrtniki. Z ustavo leta 1974 so predvideli možnost nakupa zemljišč, ki niso imela omejenega obsega, kar je odprlo pot bolj ambicioznemu podjetništvu tudi v zasebnem kmetijstvu, a v mejah socialistične ureditve.⁴³ Kmetovanje je v Sloveniji v 80. letih 20. stoletja postalo bolj privlačno, saj je bilo kmetom omogočeno zdravstveno in socialno zavarovanje ter tudi ugodno najemanje kreditov za modernizacijo kmetijstva.⁴⁴

Proces modernizacije kmečkih gospodinjstev z modernimi kmetijskimi napravami

---

Dosedanje ugotovitve na podlagi znanstvene literature bomo pogledali skozi prizmo pričevanj sogovornikov in sogovornic. Podjetnost polkmetov je razvidna iz tega, da so denar vlagali v nakup kmetijske mehanizacije, največ v motorne kosilnice, traktorje, nakladalke za seno in traktorske priključke. Nakup motorne kosilnice sogovorniki umeščajo v obdobje po letu 1960, nakup traktorja pa v čas po letu 1970. Traktor je veljal za največji družinski nakup, za katerega se je pogosto vzelo denarno posojilo pri banki ali kmetijski zadrugi. Alojz, rojen leta 1940 v Rogačicah na Dolenjskem, kmet in voznik viličarja pri Slovenskih železnicah v Ljubljani, je opozoril na postopno mehanizacijo kmetij: *Prej kot traktor smo imeli kosilnico Bčesko. Eno smo dobili rabljeno iz Nemčije 62. leta. Takrat se je komaj začelo. Traktor ni nič. Moraš imeti prikolico, plug, brane.*

Poudaril je tudi, da je zaslužek iz zaposlitve v tovarni omogočil vzdrževanje in širitev njegove kmetije: *Dve štali smo naredili. Denar smo vlagali v kmetijo. Če ne bi na šiht hodil, ne bi kmetije vzdrževal. S kmetijo ni bilo denarja.* Tudi Franci, rojen leta 1952 v Pokleku nad Blanco na Štajerskem, kmet in vratar v podjetju Jutranjka, je povedal, da sta z ženo denar, ki sta ga zaslužila v službi, vložila v kmetijo, in opozoril na pomen osebnih povezav pri nakupu mehanizacije: *Takrat so bile cene za te stroje visoke. Se je pa čakalo, pa veze si moral imeti.*

Traktorji tujih znamk, med katerimi je prevladovala avstrijska znamka Steyer, so se v notranjosti Slovenije začeli pojavljati v 50. letih prejšnjega stoletja. Pred nakupom je bilo treba napisati prošnjo, ki so jo pregledali funkcionarji v Beogradu. Če so jo odobrili, je sledila izdaja dovolilnice za prečkanje meje in nakup. Do takšnih ugodnosti je bila sprva upravičena komunistična elita – nekdanji partizanski borci, ki so v Avstriji ohranili poznanstva s sorodniki in znanci. Kasneje so tudi kmetje začeli pošiljati prošnje za nakup traktorjev in nakladalk za mrvo, ker so imeli gorsko kmetijo in so potrebovali zmogljivejše stroje, ki jih jugoslovanske tovarne niso proizvajale. Prošnjam slovenskih kmetov so pogosto ugodili zaradi prepričanja, da je Slovenija

---

43 Lazarevič, »Kmetje in zasebni gospodarski interesi,« 413.

44 Klemenčič, »Poskus opredelitve sodobnih problemov,« 172.

hribovita dežela, in navedbe lažnega področja kmetovanja, ki so ga navajali ravninski kmetje.⁴⁵

Posamezno kmečko gospodarstvo je postajalo vse bolj produktivno po zaslugi osvoboditve gospodarstev od presežka delovne sile (deagrarizacije), naraščajočega dohodka iz nekmetijskih dejavnosti, širitve trga kmetijskih proizvodov (povečanja nekmetijskega prebivalstva) in vnašanja bioloških in kemijskih inovacij (umetnih gnojil itd.). Vse te spremembe so se uvajale na majhnih kmečkih posestvih.⁴⁶ Pred uporabo kmetijske mehanizacije so kmetje ob mnogo večji fizični obremenitvi pridelali manj, njeno uvajanje v kmečkem gospodarstvu pa je omogočilo širitev proizvodnje in manj ročnega dela. Izboljšal se je tudi njihov življenjski standard, so pa imeli dodatne stroške z vzdrževanjem mehanizacije.

Kot se je spominjal Tomislav, rojen leta 1950 v Mostu na Soči na Primorskem, se je uspešnost kmetij od srede 60. let dalje merila predvsem v obliki nakupa nove kmetijske mehanizacije: *Na Tolminskem je bil uspešen kmet, če je imel dosti strojev, da ni delal na grablje in koso. Pri nas jih je bilo kar precej. Posebno mlajši, ker so iz službe dali denar v kmetijo. Si je kupil traktor in kosilnico, da si je olajšal delo, hitro naredil in lahko bil tudi v službi. Starejši kmetje so imeli pa samo grablje in koso.* Tomislav je opozoril, da so starejše generacije kmetije še vedno najraje obdelovale ročno. Iz pogovorov o nakupu mehanizacije je razviden medgeneracijski konflikt, saj ji je bila sprva večinoma naklonjena predvsem mlajša generacija, vendar se je postopoma tudi to spreminjalo.

Geza, rojen leta 1959 v Tešanovcih v Prekmurju, se je takole spominjal miselnega preskoka med generacijama: *Oče je bil bolj tak – plug pa brana. Delali so toliko, da so si pokrili lastne potrebe pa malo nečesa prodali, da so stroške pokrili. Mi, ki smo bili mladi in odvisni, pa smo stremeli k temu, da smo začeli povečevati, več gnojiti, zaščitite več uporabljati in maksimalno vlagati. Začne se prva hiperprodukcija – maksimalno iz zemlje iztržiti čim več. Ko sem prišel iz vojske in ko sva se z očetom pogovarjala, sem pa takrat čisto drugače gledal na te reči. Sem že tudi hodil malo po svetu in sem njemu rekel: ‚Glej, če želiš, da bom kmetoval, potem gremo maksimalno – čim več zemlje pa hitro posodobitev. 79. leta smo kupili 60-konjski traktor, 89. smo že kupili dvopogonski torpedo traktor s kabino in postopoma smo šli gor. Več ko je bilo zemlje, tako smo traktorje dokupovali. Tisti, ki so na stari način kmetovali, so pač kmetovali za sebe. Proizvodnja se je dvigovala, živina se je pitala na večjo težo. Vse to je dajalo več prihodka, lažje se je investiralo. Nekdo na kmetiji, pa še ena plača je morala priti. To je peljalo razvoj. Razen tam, kjer so se pa intenzivirali in so bili samo na kmetiji in so se začeli hitro povečevati. Tam pa je bilo to drugo.*

Sprememba mentalitete med obema generacijama je dobro vidna tudi pri najemanju kreditov za investicijo na kmetiji. Kot je opozoril Geza (Tešanovci, 1959), je bilo pri najemanju kreditov opaziti, da je bila starejša generacija nagnjena k izraziti previdnosti in je imela odpor do tveganja: *Naš oče, ouuuu, ne bi šel v kakšen kredit. ‚Kaj bi še hitro nekaj nabavili?‘ On: ‚Ne, ne.‘ Medtem ko jaz, ki sem bil že malo več o teh stvareh*

45 Mateja Slovenec, »Kdor je šel s časom, lahko živi.« Čezmejni kmetijski nakupi v času Jugoslavije,« *Zgodovina za vse*, 24, št. 1 (2017): 76, 77.

46 Vlado Puljiz, »Seljaštvo u Jugoslaviji,« *Sociologija sela* 99/100 (1988): 15.

podučen, mi smo drugače gledali na to. Če nisi šel v kredit, če nisi investiral, tudi s tujim denarjem, je razvoj bil počasnejši. Če ti računaš, da povečaš prihodke za toliko, je pa to druga stvar, ker takrat so tudi zadruga učile: ‚Investirajte, kreditirajte, vlagajte.‘ To je bilo delo zadruga. In kdor je to poslušal, šel po teh stopinjah, se je prej potegnil, kdor ne, je zaostal.

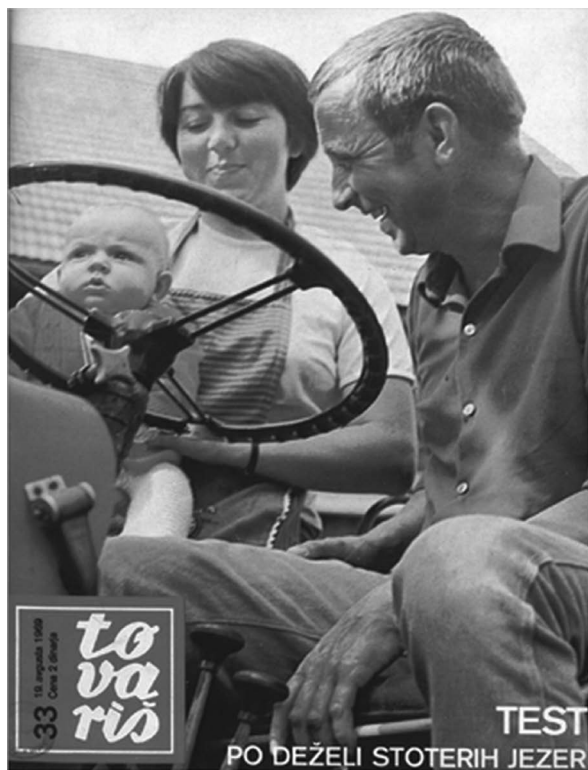
Iz povedanega razberemo, da se medgeneracijski konflikt ne kaže zgolj v načinu modernizacije in v nezaupanju starejše generacije v tehnologijo ter v sam način kmetovanja, ampak tudi v spreminjanju načina življenja in akumulaciji kapitala za modernizacijo, mehanizacijo in intenzifikacijo kmetijstva, ki jo opazimo pri mlajši generaciji. Videti je, da je v nasprotju s starejšo generacijo mlajša stremela k drugačnemu načinu življenja, višjemu življenjskemu standardu, mehanizaciji, investicijam in sledila drugim, bolj tržno usmerjenim družbenim ideologijam dela. Glede na to, kako se je opisala mlajša generacija kmetov, lahko vidimo, da je sledila idealu podjetniško usmerjenega kmetovalca, ki je visoko vrednotil avtonomijo, usmeritev k dosežkom, tveganje in samoučinkovitost. Velja poudariti, da je to sčasoma postalo tudi sistemsko mogoče. Starejši generaciji so to v zgodnjih letih socializma in vse do srede 60. let onemogočali sistemske politične ovire in finančno povojno pomanjkanje, ki so ovirali mehanizacijo zasebnih kmetij, saj ni bilo mogoče kupovati delovnih strojev.⁴⁷

Alojz (Rogačice, 1940) se je spominjal: *Za nakup traktorja sem se kar sam odločil. Starši niso bili navdušeni: ‚Kaj pa rabimo traktor, saj so konji v štali.‘ Niso bili naklonjeni mehanizaciji. On so bili še od majhnega navajeni, da se ne da drugače kot tako. Traktor je bil nova stvar. Prej je bila vprežna živina pa delovna sila. Če me je kdo videl, kako sem hitro zoral, je bil kar tiho, ker je poprej branil. Mladi smo prej prijeli za nov način, on so še zmeraj govorili: ‚Saj smo vedno na roke delali.‘ Mlajša generacija je v nasprotju s starejšo hitreje opuščala tradicionalno kmetovanje. Bolj je težila k boljšemu načinu življenja, k širitvi in posodobitvi kmetije, ne pa zgolj k preživetju.*

So pa bili tudi pripadniki starejše generacije, ki so z navdušenjem sprejeli mehanizacijo kmetij. Ivana, kuharica, rojena leta 1948 v Borštu na Primorskem, se je spominjala, da je tast jokal od sreče ob nakupu traktorja, iz česar razberemo, da je bil starejši generaciji svet mladih v marsičem nepredstavljen: *Mi smo imeli katrco in smo ga šli kupit. Sem rekla: ‚Oče, greste z nami?‘ Je rekel: ‚Ne. Ma kaj, res bo prišel traktor?‘ In smo prišli domov, in ko je slišal, da je prišel traktor na dvorišče, so mu šle solze. Je rekel: ‚Ma kaj res? Ma kako ste to kupili?‘ On nam ni mogel pomagati. Milan je vzel nekaj kredita za traktor. Smo dobili gradbeni kredit in ga pretopili za traktor. Tako se je to delalo. Nisi mogel kredita za traktor dobiti.*

Najpogosteje so predloge za nakup novih strojev na kmetiji dali bodoči nasledniki kmetij. Ti so imeli največjo željo po vnašanju novosti na kmetijo z namenom modernizacije in akumulacije kapitala, so se pa pri tem srečevali predvsem s pomanjkanjem denarja. Nekateri sogovorniki so starejšo kmečko generacijo opisali kot »starokopitno« zaradi prepričanja, da naj bi zgolj kmetija zagotavljala eksistencialno varnost. V zgodovinski perspektivi je namreč družinska kmetija velikokrat delovala kot dejavnik

⁴⁷ Tukaj se zahvaljujem anonimnemu recenzentu, ki je v pripombi opozoril na te pomembne okoliščine pri razumevanju medgeneracijskega konflikta.

Družina na traktorju znamke Steyr iz vasi Žamanje na Koroškem

Vir: *Tovariš*, leto 1969, št. 33, naslovnica

stabilnosti v družbenokriznih razmerah. Anton, rojen leta 1934 na kmetiji v vasi Breznica nad Škofjo Loko na Gorenjskem, ključavničar, se je spominjal: *Sem imel gor enega soseda, en tak kmet, starokopiten do konca. Ker sem se jaz šel učiti, se mu je zdelo neumno. Ko sem bil že v službi, je rekel: 'A si ti še v službi?' Je hotel reči: 'Glih zdaj bo vse propadlo, boš videl, pa kmetije nimaš.'* Včasih so komu, ki je bil delavec, kmetje rekli: *'To je pa en revež'. Če nisi imel kmetije, si bil nič. Kmetija je dala občutek varnosti. Če imaš doma kmetijo in bo sila, boš imel smreko manj, bukev manj, borovnice. Starokopitni kmetje so se kasneje omeščali, ker so videli, da so njihovi otroci več denarja skupaj spravili kot oni.* Čeprav sprva nezaupljiva, je sčasoma tudi starejša generacija postajala vse bolj naklonjena nakupu kmetijske mehanizacije.

Nekateri kmetje so se bali vzeti posojilo za nakup modernih kmetijskih strojev zaradi močno zakoreninjenega strahu pred izgubo kmetije zaradi nezmožnosti odplačevanja dolga. Da so zaslužili denar za nakup traktorja in ostale mehanizacije, so se mnogi kmetje za nekaj mesecev ali let zaposlili v tujini, na primer v Nemčiji, Avstriji, Libiji, Švici ali Kanadi. Miha, rojen leta 1936 v Rogačicah na Štajerskem, kmet, ki je hkrati služboval pri Slovenskih železnica v Ljubljani, je prvi traktor kupil leta 1974. Pred tem ga je brat, ki je služboval v Kanadi, povabil, da se mu pridruži: *'Vidim, da se matraš za tele dinarje. Bi prišel ti v Kanado k meni? Boš več zaslužil kot vsi.'* In res – *cel traktor sem zaslužil! Šel sem leta 1971, za pol leta. Brat je delal suhe stene v montažnih*

hišah. Strope sem šraufal gor iz gips plat. 74. leta sem šel na siht. Slovenija je bila od sredine 60. let tudi država »zdomstva«, saj so državljani odhajali na začasno delo v tujino, znano tudi kot t. i. gastarbajterstvo – oblika migracije iz ekonomskega razloga, ki je včasih postala trajna, ko se je zdomstvo spremenilo v izseljenstvo.⁴⁸

Postopoma so kmetije postajale vse bolj mehanizirane, kar se je zrcalilo tudi v procesu razslojevanja. Nakupi kmetijske mehanizacije so med sovaščani, malimi in velikimi kmeti, ustvarili večje razredne razlike, saj je nekdo lahko z denarjem od prodaje izdelkov na trgu ali zaslužka od zaposlitve kupil enega ali več novih traktorjev, nekdo drug pa le enega, in še to rabljenega. Nakupi kmetijske mehanizacije, tudi v tujini, predvsem v Avstriji in Nemčiji, so še močnejše zarezali v razlikovanje med kmeti, saj so se bogatejši kmetje od revnejših razlikovali tudi po tem, da so bili zmožni slediti kmetijskim tehnološkim inovacijam, ki so jih znotraj Jugoslavije narekovali sami.⁴⁹ Alojz (Rogačice, 1940): *Po 72. letu so kar malo tekmovali, kdo bo traktor kupil. So izredno šparali, da so ga lahko kupili. Gledali so, kdo bo imel boljšega.*

Podobno je tudi sogovornik Geza (Tešanovci, 1959) poudaril, da je bilo med kmeti prisotno tekmovanje v opremljanju kmetij, ko se je spominjal postopnega razvoja kmetijske mehanizacije: *Eno obdobje je mehanizacija bila klasična. Plug, navadna brana, potem je prišla ali kosilnica – tiste italijanske Běeske v 70. letih – ali pa bočna kosa, da več ni bilo potrebno na roko mahati ali pa s konjsko vprego kositi. Že v 70. letih so prišli prvi zgrabljalniki in je zopet bilo lažje, da ni bilo treba na roko grabiti sena. 78. leta so bili prvi trosilci za gnoj. Malo je pa postajala tekma. Če je kdo imel gnojtrosilec: 'Mi ga moramo kupiti za vso silo, pa malo večjega.' Potem tudi nakladalke ... Ko so prve nakladalke prišle: 'Joooj, kdaj bomo mi imeli nakladalko.'*

Janez, rojen leta 1936 v Idrskem pri Kobaridu, kmet in poštar, se je spominjal: *Bolj bogati kmetje so se lažje preživljali, lažje kupili obleko in takšne stvari. So imeli več denarja. V naši vasi je bilo 80 odstotkov ubogih kmetov in 20 odstotkov tistih, ki so bolje živeli. To je še bilo hitro po vojni, 60. leta, potem so pa po drugi strani trpeli tisti. Močan kmet se ni zaposlil v tovarni, je bilo treba doma delati.* Janez je opozoril na zanimiv obrat, do katerega je prišlo, ko so se manjši kmetje zaposlili, in sicer da so bili v boljšem položaju od večjih kmetov, saj jim je neagrarni dohodek iz zaposlitve poleg popoldanskega dela na kmetiji omogočal boljši življenjski standard v primerjavi z delom izključno na kmetiji. Podobno ugotavlja Jože Levstik, saj je po njegovem mnenju polkmet prišel do relativno boljšega položaja, ker je hrano pridelal doma, kar mu je zmanjševalo življenjske stroške in omogočalo večje prihranke za investiranje v nakup zemljišč in kmetijskih strojev. Materialni položaj polkmeta je bil pogosto boljši od položaja kmeta, ki je imel veliko posestvo in si zato ni mogel poiskati dodatnega zaslužka izven kmetijstva.⁵⁰

Nekateri so polkmete imenovali »fini kmetje«, saj so si zaradi boljšega zaslužka lahko več privoščili. Fanika, rojena leta 1928 v Prožinski vasi na Štajerskem, finančna referentka, se je spominjala: *So imeli denar. Tisti so živeli super. Tudi ženske so hodile v*

48 Zdenko Čepič, »Zdomstvo«, v: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010).

49 Prim. s Slovinc, »Kdor je šel s časom, lahko živi,« 82.

50 Levstik, *Ekonomski in družbeni problematika polproletariata*, 1. del.

službo. Boljše so se lahko oblekli. Šli so v službe, ker niso imeli zaslužka na kmetiji. Potem so pa lahko gospodarili doma. Recimo, je imel tri krave in si je želel še eno, pa jo je lahko kupil, prej je pa ni mogel. Hiše so si popravljali. Z denarjem so plačevali tudi davke in ostale življenjske stroške za preživetje gospodinjstva, hkrati pa so stremeli k spremembam in tehnološkemu napredku ter denar investirali v nakup živine, gnojil, boljših semen in strojev.

Mehanizacija, ki je močno olajšala mukotrpnost kmetijskih del, je omogočila premagovanje težav, ki jih je povzročalo vse večje pomanjkanje delovne sile na podeželju. Za usodo majhnega kmečkega gospodarstva sta bila zato ključna ponudba in nakup sodobnih delovnih strojev. Se je pa posledično, kot ugotavlja Vlado Puljiz, z njihovim nakupom kmetova gospodarska neodvisnost zmanjšala, vedno več kupljenih proizvodnih sredstev pa je vplivalo na dvig cen kmetijskih pridelkov, ker je bilo v njih vedno manj neposrednega kmečkega dela.⁵¹

Tukaj velja opozoriti še na medsebojno pomoč, ki je bila tudi v socializmu izjemno pomembna, med sorodniki, sosedi in prijatelji, ki so si pomagali pri gradnji hleva ali hiše, košnji trave ali okopavanju njive. V procesu povečevanja nakupa kmetijske mehanizacije so prišle do izraza medsebojne usluge, ki so vključevale tudi uporabo mehanizacije. Ludvik, rojen leta 1948 v Gornjem gradu blizu Zgornje Savinjske doline na Štajerskem, kmet, se je spominjal, kako je kot prvi lastnik traktorja v vasi pomagal drugim: *V mnogih primerih je bila medsebojna usluga. Gorivo sem moral plačati. Sem to računal, a bolj minimalno. Je bilo pravo tovariško vzdušje. Nekateri kmetje v bližini so si izposodili traktorski priključek od mene ali sem pa jaz šel z nakladalno prikolico za seno. Traktor sem kupil leta 1968, dve leti pred ostalimi. Iz citata je razvidno, da je bila mreža neformalnih odnosov med sorodniki, prijatelji in znanci ključen vidik sociabilnosti v socializmu, saj je ljudem zagotavljala usluge, gledano širše pa tudi določeno blago in pomembne informacije.*

Sogovorniki in sogovornice so mi večkrat potožili o svojih izjemnih delovnih naporih. Kot se je spominjal Franci (Poklek nad Blanco, 1952): *Nihče ni več od kmetije mogel živeti, potem smo pa delali kot črnci. Še en šiht doma. Sem cel dan v vinogradu kopal, zvečer sem šel pa v nočno, ponoči sem pa še 70 metrov drv v Jugotaninu premetal.* Zaradi delovnih obremenitev lahko življenje polkmetov dojemamo kot neskončno garanje in odrekanje, celo kot samoeksploatacijo. Vlado, rojen leta 1953 v vasi Široko blizu Tolminskega Loma na Primorskem, je poudaril, da kmetija v nasprotju z redno zaposlitvijo zahteva celodnevno delo: *Kmetija ne more biti, da osem ur delaš pa greš domov. Kmetija je štiriindvajset ur na dan. Ne prenese drugače, kot da je edino lastništvo.* Vse garanje in odrekanje z namenom služenja denarja, tudi za nakup mehanizacije, so sogovorniki osmislili s tem, da so kot lastniki kmetije delali zase in svojo družino ter težili k boljšemu življenju in dvigu življenjskega standarda. V svojih delovnih naporih so našli pomen tudi zato, ker za mnoge kmetovanje ni bilo le poklic, ampak način življenja. Čas, znanje in spretnosti, ki so jih investirali v delo, so bili poplačani z veseljem pri nakupu najnovejših strojev in ponosom pri spremljanju moderniziranja kmetije.

51 Puljiz, »Seljaštvo«, 18.

Dvig življenjskega standarda in delitev dela med spoloma

Po letu 1954, ko se je Jugoslavija (tudi s tujo zahodno pomočjo) zavzela za načrtnjšo kreditno politiko, se je začel intenzivnejši industrijski razvoj, kar se je zrcalilo tudi v dvigu življenjskega standarda, vendar je večina prebivalstva še naprej živela skromno.⁵² Z nizom sprejetih aktov med letoma 1955 in 1957 je postajal življenjski standard pomembna prioriteta. Leta 1957 je nastopil nov petletni gospodarski plan, v katerem so bili opuščeni klasični petletni načrti, ki so prešli v samoupravljanje. Njegovi osrednji cilji so bili rast proizvodnje, osebne porabe in življenjske ravni, zmanjševanje zunanjetrgovinskega primanjkljaja in hitrejši razvoj nerazvitih območij. Zaradi nižjih taks na uvoz so se na trgu pojavili novi predmeti, ki so prispevali k dvigu življenjskega standarda.⁵³

Cilji novega petletnega gospodarskega načrta (1966–70) so stremeli k povečanju osebne potrošnje, modernizacije in tržne svobode.⁵⁴ Jugoslovanska gospodarska rast, ki je bila med letoma 1952 in 1962 ena od najhitrejših na svetu, je do konca 70. let ostala visoka. Čeprav so temeljne postavke socializma v prvem desetletju po drugi svetovni vojni in vse do konca 50. let nalagale skromnost in vzdržnost pri potrošnji, ki je morala biti »zmerna«, »kulturna« in del procesa ustvarjanja novega socialističnega človeka,⁵⁵ so se od leta 1953 dalje zaradi hitre rasti dohodka večale možnosti za povečanje osebne potrošnje in standarda v jugoslovanskih gospodinjstvih.⁵⁶

Od leta 1955 do srede 70. let je v proizvodnji blaga za široko potrošnjo prednjačila proizvodnja trajnih potrošnih dobrin: gospodinjskih aparatov, pohištva, cestnih vozil in predmetov za razvedrilo, rekreacijo in šport (radijskih in televizijskih sprejemnikov, koles, fotoaparatorov). Povečana kupna moč, ki so jo omogočile intenzivna rast osebnih dohodkov, zaposlenost in selitev prebivalcev v mesta, je spodbudila industrijsko proizvodnjo, da se je začela odzivati na potrebe trga in proizvajati vrsto izdelkov za široko potrošnjo.⁵⁷ V 70. letih sta življenjski standard in kakovost življenja v Jugoslaviji dosegla najvišjo raven po drugi svetovni vojni.

52 Peter Štih, Vasko Simoniti in Peter Vodopivec, *Slovenska zgodovina: družba – politika – kultura* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008), 445.

53 Matjaž Klemenčič in Mitja Žagar, *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples: A Reference Sourcebook* (Santa Barbara, Denver in Oxford: ABC-CLIO, 2004), 206.

54 Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem: O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih* (Zagreb: Srednja Europa, 2005), 46.

55 Ildiko Erdei, *Čekajući Ikeu: Potrošačka kultura u postsocializmu i pre njega* (Beograd: SGC, 2012), 59, 60.

56 Osebna potrošnja se je v nacionalnem dohodku leta 1953 povečala s približno 720 milijard na 980 milijard. Vzrok takšnega porasta je bil v povečanju proizvodnje proizvodov široke potrošnje in tudi povečanega uvoza. – Svetozar Vukmanović *Tempo, Privredni razvoj i socijalistička izgradnja (1948–1958): Izabrani govori i članci* (Beograd: Rad, 1964), 486.

57 Marta Rendla, »Založenost trga z blagom za široko potrošnjo v Sloveniji v času socializma,« v: *Med državo in trgov: cikli in prelomi v zgodovini*, ur. Nina Vodopivec (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014), 114. V 70. letih je proizvodnja blaga široke potrošnje rasla hitreje od celotne industrijske proizvodnje. Povprečna letna stopnja rasti je bila 7,5-odstotna, celotne industrije pa 6,6-odstotna. Leta 1972 je slovenska industrija izdelala devetkrat več blaga za široko potrošnjo kot leta 1952. Količina blaga za široko potrošnjo je v industrijski proizvodnji leta 1974 znašala 40,2 odstotka. V 80. letih 20. stoletja, ko je bila rast celotne industrije negativna, se je proizvodnja izdelkov široke potrošnje v primerjavi s celotno proizvodnjo krčila štirikrat hitreje: njena povprečna letna stopnja rasti je bila –1,2 odstotka. – Rendla, »Zadolženost trga,« 115, 116.

Lastniki nove kmetijske mehanizacije so ostalim kmetom in sovaščanom dajali pozitivne predstave o lepšem, lažjem in boljšem življenju. Te so bile prav tako sestavni del ideologije industrijske modernizacije in družbene ideologije napredka in razvoja, ki sta obljubljala boljše in lepše življenje. Socialistični sistem je skušal s tehnološkim razvojem in modernizacijo kmečkih gospodarstev olajšati povojno pomanjkanje, prikrbeti napredek in jih rešiti zaostalosti. S procesom modernizacije je želel utelesiti alternativo kapitalizmu z ustvarjanjem življenjskega standarda, ki bi tekmoval s tistim na Zahodu. Kot poudarja Igor Duda, je posedovanje tehnoloških novosti v Jugoslaviji predstavljalo dokaz lastnega blagostanja in rasti standarda ter tudi statusni simbol v tekmovalstvu s sosedi, prijatelji in družino. Meja med potrebami in luksuzom se je z razvojem potrošniške družbe vedno bolj pomikala v korist potrebe. Kar je še nedavno bilo draga novost na tržišču, je hitro postajalo običajno v vsakem domu.⁵⁸

Ključno pri doseganju višjega življenjskega standarda je bilo po besedah Marjana (Zaloška Gorica, 1936) to, da so se kmetje zaposlili izven kmetije in da so bili varčni: *Služba je pomenila boljši standard. Dodatni denar si dobil. Standard si zvišal glede na to, koliko si privarčeval. Si moral od svojih ust odtegovati.* V kontekstu razmišljanja o dvigu življenjskega standarda moramo imeti v mislih tudi to, da so osebne značilnosti posameznika, kot so varčnost, odrekanje, požrtvovalnost in iskanje kompromisov, omogočile, da so si nekateri kmetje ustvarili več, poleg svoje iznajdljivosti in podjetnosti. Seveda pa na dvig standarda niso vplivale samo osebne značilnosti posameznika ali posameznice, ampak moramo upoštevati tudi kulturni, družbeni in ideološki kontekst časa. Tehnični razvoj v socializmu je dvigoval gospodarsko proizvodnjo, zviševal življenjsko raven in veljal za sredstvo dosega srečnejše prihodnosti. V izboljšanju in obvladovanju sodobne tehnike in mehanizacije je ležal ključ do rešitve problemov socialistične skupnosti. Prav tako so se v obdobju socializma kmetom odprle nove, izjemno privlačne možnosti za pridobivanje dohodka iz neagrarnih virov in s tem tudi izboljšanja socialnega statusa. Pri tem je bila kombinacija zaslužka od kmetovanja in zaposlitve v tovarni ena izmed najbolj pogostih in dobičkonosnih.

Ko skušamo razumeti, kaj je višji standard pomenil za življenje ljudi, odnose med njimi in njihovo vlogo v skupnosti, narativi ustne zgodovine razkrivajo zanimive perspektive. Po eni strani so sogovorniki in sogovornice poudarjali, da so bili v socializmu vsi ljudje enaki in da med njimi ni bilo velikih razlik, po drugi strani pa je bila prisotna tudi zavist do bolj uspešnih kmetov, ki so jim nekateri očitali, da se niso pošteno dokopali do višjega standarda. Tistim, ki so bili premožnejši, so očitali, da izstopajo in se bahajo. Kot je dejal Marjan (Zaloška Gorica, 1936): *Recimo, vi ste imela večjo kmetijo, ste bila bolj premožna, jaz pa manj. Navzven se je videlo. So rekli, da je bahač.*

Tisti, ki so dosegli višji življenjski standard, niso imeli nujno želje po izstopanju, saj niso želeli biti stigmatizirani in izobčeni. Ludvik (Gornji grad blizu Zgornje Savinjske doline, 1940) se je tega spominjal takole: *Razlika se je čutila po boljšem standardu, kakšne avte je kdo imel, da bi pa bilo razredno ločevanje, pa skoraj ni bilo opazno. Standard prinese privilegirance, kot rečemo bahače. Sem imel prvi najbolje opremljeno kmetijo, a nisem želel*

58 Duda, »U potrazi za blagostanjem,« 67.

izstopati, ampak pomagati ljudem. Če si preveč izstopal, si veljal za vzvišenega, s čimer si lahko izgubil družbeno vrednost, saj je mnogo ljudi v socializmu iskalo spoštovanje in javno priznanje z identificiranjem z delavskim razredom, njegovo skromnostjo in običajnostjo. Ljudje niso želeli biti nujno povezani z ljudmi iz višjih družbenih razredov, ker je to lahko veljalo za vir obsojanja in posmeha.⁵⁹

Iz citatov razberemo ambivalentni položaj, ki je kmetom v vsakdanjem življenju prinašal dilemo, saj so težili k temu, da bi bili v okolici prepoznani kot uspešni in podjetni, hkrati pa je bil prisoten strah, da bi bili označeni kot »bahači« in s tem družbeno izobčeni. Na vsakdanji življenjski ravni so bili kmetje razpeti med tem, da so stremeli k doseganju družbenih pričakovanj in ugleda, ter med tem, da so težili tudi k napredku in uspehu na svojih kmetijah in stremeli k višjemu družbenemu standardu. V tem kontekstu velja omeniti, da sta bili podjetnost in iznajdljivost družbeno zaželeni lastnosti, saj so takšni kmetje poželi družbeno odobravanje in bili vzor drugim, problem pa se je pojavil, če je obstajal sum, da je kmet do boljšega statusa prišel z goljufanjem drugih, krajo, špekuliranjem ali da se je kakorkoli okoristil na račun drugih.

V kmečki družini, ki je dohodek pridobivala iz neagrarnih dejavnosti v obliki zaposlitve, so v službo večinoma hodili moški, ženske pa so ostale doma, kar lahko pripišemo fenomenu feminizacije jugoslovanskega kmetijstva.⁶⁰ Primeri, da je mož ostal doma in kmetoval, žena pa je hodila v službo, so bili manj pogosti, še posebej takrat, ko so bili otroci majhni. Kmetice so bile v primerjavi z moškimi zaposlene v manjšem številu, ker so imele slabše zaposlitvene možnosti in ker je moral nekdo ostati na kmetiji, da jo je obdeloval. Razlog je bilo tudi splošno prepričanje, da je njihov prostor doma pri družini.⁶¹

Ko so se polkmetje vrnili iz službe, so se pridružili ženi pri delu na kmetiji, kar so sogovorniki opisali kot »delo v dveh izmenah«. Alenka, rojena v Šempetru v Savinjski dolini na Štajerskem leta 1946, ki je kmetovala na 8 hektarjev veliki kmetiji, njen mož pa je služboval v podjetju Strojna industrija SIP, se je spominjala: *Ko je mož prišel iz službe, je s kosilnico pokosil, drugi dan sem obračala. Do takrat, ko je prišel iz službe, sem morala imeti pripravljeno rižo. On je vozil traktor, jaz sem zmetavala v puhalnik. V hlev sem šla jaz zjutraj. Vozila sem traktor. Tudi v gozd sem šla.*

»Ženske delovne aktivnosti« so bile sestavljene iz gospodinjstkih opravil, moljenja, krav, pridelovanja zelenjave na vrtu, izdelave masla in prodaje mlečnih izdelkov, jajc in perutnine na tržnici. Tudi delo na njivi je bilo večinoma v domeni žensk in otrok. »Moške delovne aktivnosti« so bile večinoma povezane s težjimi fizičnimi nalogami, kot je bilo delo v gozdu, in z uporabo kmetijske mehanizacije, toda iz pri-povedi opazimo tudi udeležbo žensk v »moških delovnih aktivnostih« na kmetiji, povezanih z uporabo kmetijske mehanizacije. Pogosto so ženske skupaj z moškimi tudi

59 Polona Sitar, »Stiletto Socialism: Social Class, Dressing Up, and Women's Self-Positioning in Socialist Slovenia,« *Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History* 14), št. 1 (2020): 114.

60 Katja Vadnal, »Neki vidovi feminizacije slovenačke inokosne poljoprivrede,« *Sociologija sela*, 63–64 (1979): 35–48.

61 Barbič, »Kmetov vsakdan,« 252.

gozdarile, čeprav je gozdarjenje veljalo za tipično moško opravilo, tudi zato, ker se je mnogo moških v gozdu poškodovalo ali ubilo, če so delali sami. Po drugi strani pa je bila udeležba moških v tako imenovanih »ženskih delovnih aktivnostih« razmeroma majhna. Ko sem moške povprašala, ali so tudi oni opravljali delo, ki je sicer bilo v domeni žensk, denimo kuhanje, pranje, varstvo otrok itd., sem večinoma naletela na negativne odgovore. Matija (Rogačice, 1936), kmet, ki je prevzel kmetijo od očeta, je dejal: *Bolj malo, je bilo drugega dela dovolj. Pri živini pa to. Če je bilo nujno, so moški občasno varovali otroke, pomagali pri turizmu na kmetiji, zelo redko pa so kuhali ali pomivali posodo.*

Etnografske pripovedi opozarjajo na previdnost pri posploševanju in obravnavi mita o strogi delitvi dela po spolu na kmetiji. Značilnosti delitve dela po spolu na podlagi moške superiornosti in moči niso bile vedno prisotne, saj so tudi ženske delale v gozdarstvu, orale na polju, vozile traktor in ostale stroje ter opravljale določena gospodinjska opravila, ki so zahtevala izjemno fizično moč ter bila zahtevna in nevarna. To so počele, ker so bile prisiljene zaradi okoliščin, včasih pa tudi zato, ker so tako želele. Za vsako delo, ki je veljalo izključno za moško ali žensko, je mogoče najti veliko nasprotnih primerov.⁶² Koncept »ženskega dela« se ni prekrival z delom, ki so ga ženske dejansko izvajale, saj so skoraj vedno opravljale tudi »moško delo«.⁶³ Podobno Irena Destovnik poudarja, da so moške naloge na kmetiji opravljali vsi, ženske naloge pa praviloma le ženske.⁶⁴

Ko se je eden ali več članov kmečkega gospodinjstva zaposlilo zunaj kmetijstva, so morali večino dela na kmetiji opravljati drugi družinski člani. Posledično se je pojavila nova delitev dela v družini. Vlogo »gospodarja« je običajno prevzela nezaposlena članica, najpogosteje so bile to kmečke ženske, ki so poleg vloge matere in gospodinje prevzele tudi vlogo gospodarice, ne glede na formalno lastništvo zemlje. Sogovornica Elizabeta, rojena leta 1933 v Novi Cerkvi na Štajerskem, je doma kmetovala in na trgu prodajala poljščine, njen mož pa je bil zaposlen. Ker ni bil vaje delo s kmetijsko mehanizacijo, se je morala naučiti voziti traktor, orati njive in uporabljati vrtljive freze.

V procesu mehanizacije na kmetiji je vse več žensk začelo upravljati stroje. Ludvik (Gornji grad blizu Zgornje Savinjske doline, 1948) se je spominjal, da so se ženske na kmetiji zatekale k uporabi kmetijske mehanizacije pri delu, saj so dopoldne kmetovale same: *V velikih kmečkih družinah delajo ženske. Je bilo veliko dela zunaj. So bile prave junakinje. Tudi z motornimi žagami so delale. Z mehaniziranjem kmetij več kot polovica kmečkih gospodinj tudi upravlja s stroji – traktorji, priključki, seno so obračale z obračalnikom. Sem rekel kolegu: ‚Čuj, boljša je od naju‘. Kot lahko razberemo iz te pripovedi, je zmožnost upravljanja strojev ženskam prinesla spoštovanje moških kolegov. Sogovornice so poskušale izraziti enakost z moškimi pri delu in so ponosno naštevale naloge, ki so stereotipno veljale za moške, da bi poudarile enakovrednost fizično močnejšemu spolu. Izrazile so, da delajo »kot moški«, torej več in težje. Kot pravi Berit*

62 Mojca Ramšak, *Portret glasov: Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev* (Ljubljana: Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2003), 161.

63 Gorazd Makarovič, »O vsebinah sintagme žensko delo«, *Etnolog. Nova vrsta* 12 (2002): 65.

64 Irena Destovnik, *Moč šibkih: ženske v času kmečkega gospodarjenja* (Celovec: Založba Drava, 2003).

Brandth, so kulturne konstrukcije moškosti izražene s pojmom moške moči in simbolizirane s kmetijsko mehanizacijo. Ženske in moški so pozicionirani kot ženstveni ali možati glede na svoje delovne aktivnosti in predmete, ki jih obdajajo. V kontekstu delitve dela je bila večja vrednost pripisana trdemu delu s težkimi stroji.⁶⁵

Franci (Poklek nad Blanco, 1952), polkmet, je dejal, da je njegova žena upravljala traktor, ko je on bil v službi. Njegova žena Iza, kmetica, rojena leta 1964 v Orehovem pri Sevnici na Štajerskem, se je ponosno spominjala: *Samo gnoja nisem trosila po njivi, nalagala ja. Sem kosila s traktorsko kosilnico, z navadno na roke. Ko je bil obračalnik, zgrebalnik, sem vse obrnila, skupaj spravila, pobrala, metala na sušilno. Ko je on prišel iz službe, sem že dve nakladalki domov pripeljala in vse razmetala. Nisem kuhala, ker je mama. Zjutraj sem živali poštimala in šla kosit, sem prišla domov, vzela traktor ali pa nakladalko. Iza je povedala, da se je sprva traktorja izjemno bala in ga ni želela voziti, a si je premislila, ker je dopoldne kmetovala sama. Mož Franci je dodal: *Bila je prisiljena. Ko sva se poročila, sem ji rekel: ‚Ti se moraš naučiti traktor voziti. ‚Ja, pa ne bom.‘ Sem rekel: ‚Boš pa koš nosila.‘**

Mehanizacija je del uprizarjanja moškosti in traktor daje drugim vedeti, da oseba poseduje lastnosti »pravega moškega«. Traktor deluje kot označevalec med moškim in ženskim delom na kmetiji in kot tak simbolizira delitev dela med spoloma v kmetijstvu.⁶⁶ Ženske, ki so vsakodnevno upravljale kmetijske stroje in opravljale naloge, ki so bile v domeni moških, so prekinile tradicionalni položaj kmetic. Na ta način so, kot opozarja Berit Brandth, konstruirale nove identitete ne le zaradi rušenja starih tradicij, ampak tudi ovir med spoloma. Nova kmečka ženska, ki je na kmetiji uporabljala mehanizacijo, je do določene mere preoblikovala slovensko ruralno kolektivno imaginacijo in družbeno identiteto ter ustvarila nova pričakovanja glede vloge kmetic.⁶⁷ Spremembe v tehnoloških in delovnih procesih v kmečkih gospodinjstvih so povzročile, da so se vloge moških in žensk delno na novo pozicionirale in da so moški vsaj deloma izgubili položaj absolutnih vodij patriarhalno organizirane kmečke družine.⁶⁸

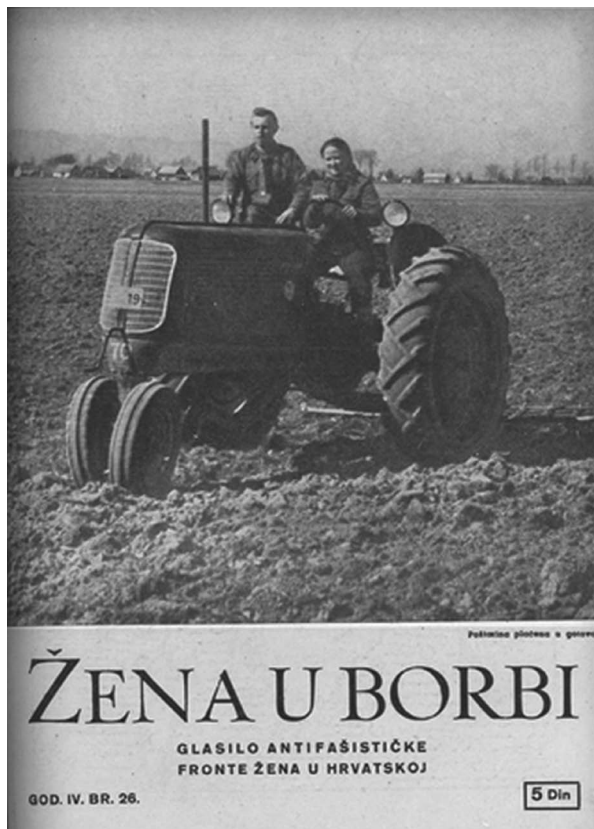
Jelka, rojena leta 1966 v Murski Soboti v Prekmurju, veterinarska tehničarka in kmetica, je opozorila, da so mnoge ženske zelo dobro vozile traktor, izpita za avto pa niso imele, zato jim je traktor pogosto predstavljal temeljno sredstvo mobilnosti. Sogovornica je opozorila, da je tudi pri delu s stroji na kmetiji obstajala delitev dela po spolu, saj so bili običajno moški tisti, ki so s traktorjem orali, sejali in kosili, ženske pa so z njim peljale kakšno blago: *Včasih so se ženske s traktorjem peljale čisto tako, kot bi se me zdaj usedle v avto. Ne vem, ko si peljal mleko, ko si moral nekaj malega na tisti prikolici pripeljati, mogoče tudi v trgovino. Za take manjše zadeve so vse šle one. Ne spomnim se, da bi ženske delale na polju s traktorjem. Ko se je pri nas včasih kosilo za krave ali pa za prašiče, so*

65 Berit Brandth, »Gender Identity in European Family Farming: A Literature Review,« *Sociologia Ruralis* 42, št. 3 (2002): 188.

66 Berit Brandth, »Agricultural Body-building: Incorporations of Gender, Body and Work,« *Journal of Rural Studies* 22, št. 1 (2006): 20, 21.

67 Berit Brandth, »Changing Femininity. The Social Construction of Women Farmers in Norway,« *Sociologia Ruralis* 34, št. 2/3 (1994).

68 Brandth, »Gender Identity,« 194, 95.

Traktoristka na naslovnici revije *Žena u borbi*

Vir: *Žena u borbi: Glasilo Antifašističke fronte žena u Hrvatskoj* IV, št. 26, naslovnica

one šle po to. Ali pa ko se je sekalo to zeleno za koruzo, so tudi ponavadi ženske vzele traktor pa so šle. Moški so pa s traktorjem orali, kosili ... Tudi ko se je seno nakladalo, je bilo tako, da je ženska bila v traktorju in je vozila traktor s prikolico, oni so dajali gor seno, ženska je pa pač peljala naprej. Tam v avstrijskem delu Goriškega so pa ženske vse delale tudi iz te nuje, ker so moški odšli v Avstrijo ali pa Nemčijo ali pa nekam tja delat. Kot razberemo iz citata, so ženske prevzele vse delo s traktorjem, ko so moški odšli v tujino, saj so na kmetiji ostale same. Tako so tudi orale, sejale in kosile, kar je sicer bilo v domeni moških. Če so možje dopoldne službovali v mestu, popoldne pa so doma kmetovali, so mnoge sogovornice vožnjo traktorja in upravljanje strojev prepustile njim. Postale so njihove pomočnice, mož pa je ostal glavni upravljavec strojev na kmetiji.

Čeprav lahko opazimo aktivno vlogo žensk v kmečkih družinah ne le kot pomočnic pri kmečkih delih, temveč tudi kot aktivnih upraviteljic in investitork, kmečka ženska v družbi ostaja »nevidna«. Kljub kmetijski mehanizaciji je bilo na ženskih ramednih veliko statistično nevidnega dela, ki je bilo običajno neplačano in je veljalo za nepomembno. Ženske vloge matere in gospodinje niso bile le samoumevne, ampak tudi obravnavane kot neločljive sestavine vloge kmetice kot delovne sile na kmetiji.⁶⁹

69 Ana Barbič, »Kmetica in kmečka družina v tranziciji: teoretična razmišljanja in empirične ugotovitve«, *Družboslovne razprave* 16, 34/35 (2000): 99.

Kmetice nimajo neodvisnega statusa; njihova poklicna identiteta je šibka in komaj prepoznavna. Gospodinjstvo opredeljuje ženske kot matere in povezuje opredelitve družbenih vlog z njihovimi biološkimi funkcijami. V skladu s tem kmečke ženske pogosto ne morejo opisati svojega dela na kmetiji kot poklica.⁷⁰ Kot sta opazili Berit Brandth in Merit Haugen, so bile kmečke ženske dojete kot tiste, ki okupirajo zasebno sfero kmečkega gospodinjstva.⁷¹ Kmečka ženska, ki dela samo na kmetiji, medtem ko so drugi člani zaposleni izven kmetijstva, je pogosto – tudi v statističnih popisih – registrirana kot gospodinja, torej odvisna članica, in vlogo gospodarja na kmetiji pripiše možu. Tako je njeno delo zgolj »neformalno«, ker ji ni priznana ustrežna vloga v kmetijski proizvodnji, in tudi zato, ker ji ne zagotavlja pravic iz dela.⁷²

Čeprav je bil položaj kmečkih žena v socialistični Sloveniji zaznamovan s patriarhalnim značajem položajev med spoloma, pripovedi ustne zgodovine pokažejo, da jih moramo dojemati kot aktivne akterke, ki so krojile prihodnost slovenskega družinskega kmetovanja. Kot je poudarila Patricia O'Hara, vključenost žensk v delovni proces na družinski kmetiji ni le rezultat materialnih in patriarhalnih odnosov moči, ampak ga moramo obravnavati kot kompleksen proces pogajanj posameznic, vpetih v različne odnose znotraj kmetije.⁷³ Mnoge sogovornice so se na različne načine upirale svojemu podrejenemu položaju in statusu, tudi s tem, da so znale upravljati kmetijske stroje. To je pomenilo, da so bile sposobne opraviti vsa kmetijska dela, kar jim je vlivalo občutek večje samostojnosti, zaupanja v lastne sposobnosti in tudi opolnomočenja.

Sklep

Prispevek pokaže, da je bilo kmečko prebivalstvo gospodarsko aktivno, podjetno in da so kmečka gospodarstva stremela k višanju življenjskega standarda, potrošnji in večanju dobička s pomočjo neagrarnih dohodkov v kontekstu, ki ustreza načelom integrirane kmečke ekonomije. Novost članka je v tem, da proučuje temo, ki s te perspektive še ni bila podrobneje obdelana, in da nanjo pogleda z vidika življenjske izkušnje ljudi.

Članek se posveča spremembam, ki jih je prinesel nakup kmetijskih tehnoloških naprav, pri čemer izhaja iz teze, da je zaposlitev ljudi v neagrarnih dejavnostih v socialistični Sloveniji omogočala razvoj zasebnega kmetijstva s tehnološko modernizacijo. Podjetnost polkmetov je razvidna iz tega, da so denar vlagali v nakup kmetijske mehanizacije, zaslužek iz zaposlitve v tovarni pa jim je omogočil vzdrževanje in širitev kmetije in proizvodnje. Pri orisu sprememb, ki jih je nakup modernih kmetijskih naprav prinesel v posamezno kmečko gospodinjstvo, velja poudariti, da te naprave niso zgolj skrajšale in olajšale kmečkega dela, ampak so predstavljale tudi motiv za

---

70 Brandth, »Gender Identity«, 184.

71 Berit Brandth in Marit Haugen, »Doing Farm Tourism: the Intertwining Practices of Gender and Work«, *Signs* 35(2) (2010).

72 Barbič, »Kmetov vsakdan«, 130.

73 Patricia O'Hara, *Partners in Production? Women, Farm and Family in Ireland* (Oxford: Berghahn Books, 1998), 38.

integrirano kmečko ekonomijo, saj je motivacija kmetov pri kombiniranju samooskrbnega in tržnega kmetijstva ter dohodka iz zaposlitve izhajala tudi iz želje po nakupu modernih strojev. Razvoj industrije, predvsem pa dohodek iz neagrarnih dejavnosti v kmečkih gospodinjstvih, kjer je bil vsaj en član zaposlen izven kmetije, je prispeval k dvigu življenjskega standarda in socialnega statusa.

Članek pokaže, kako se je življenjski standard ljudi dvigoval zaradi udeleževanja v več dejavnostih (primarnih, sekundarnih in terciarnih) in kako se je industrializacija v socialistični Sloveniji lahko razvijala zaradi agrarnih dejavnosti ali mešanih gospodarstev. Industrializacija je zajela veliko množico kmečkega prebivalstva, ki ga je odvrnila od kmetijstva, s čimer je kmetijstvo izgubilo precej delovne sile, hkrati pa je pritegnila velik del polkmečkega prebivalstva, ki je ostalo na kmetiji, in na ta način izboljšala standard in delovne razmere kmečkih gospodinjstev ter jih dvignila iz zaostalosti in pomanjkanja.

Spremembe, ki jih prinese nakup modernih kmetijskih naprav, so se zrcalile tudi v tem, da so kmetije postajale vse bolj mehanizirane, kar se je odražalo v procesu razslojevanja. Uspešnost kmetij se je namreč od konca 60. let merila predvsem v obliki nakupa nove kmetijske mehanizacije. Nakupi kmetijske mehanizacije so med sovaščani, malimi in velikimi kmeti, ustvarili večje razredne razlike, bogatejši kmetje pa so se od revnejših razlikovali tudi po tem, da so bili zmožni slediti kmetijskim tehnološkim inovacijam. Sogovorniki so opozorili na zanimiv obrat, do katerega je prišlo, ko so se manjši kmetje zaposlili, in sicer da so bili v boljšem položaju od večjih kmetov, saj jim je neagrarni dohodek poleg popoldanskega dela na kmetiji omogočal boljši življenjski standard kot tistim, ki so imeli večje posestvo in si zato niso mogli poiskati dodatnega zaslužka izven kmetijstva. Kmetijska mehanizacija ni omogočala zgolj večjega pridelka in ljudi ni samo razbremenila mukotrpnega ročnega dela, ampak je hkrati povzročala tudi družbeno razslojevanje, toda v tem kontekstu lahko zaznamo tudi njeno ambivalentnost, saj je po drugi strani okrepila pomen medsebojnega sodelovanja v obliki uslug in pomoči ter tudi družbeni nadzor.

V članku nas je zanimalo tudi, kako so spremembe, ki jih prinese nakup modernih kmetijskih naprav, vplivale na delitev dela med spoloma znotraj kmečkega gospodarstva. Ugotovili smo, da se je ob zaposlitvi kmečkih gospodarjev izven kmetijstva pojavila nova delitev dela v družini, saj so vlogo »gospodarja« prevzele žene, ki so vse pogosteje upravljale kmetijske stroje. Ženske, ki so upravljale kmetijske stroje in izvajale naloge, tradicionalno v domeni moških, so konstruirale nove identitete za prekinitve s starimi tradicijami in ovirami med spoloma ter hkrati ustvarile nova pričakovanja glede vloge kmečkih žensk. Spremembe v tehnoloških in delovnih procesih so povzročile, da so moški vsaj delno izgubili položaj absolutnih vodij patriarhalne kmečke družine. Dejstvo, da so kmečke ženske upravljale kmetijske stroje, lahko razumemo tudi kot upor njihovega podrejenemu položaju, saj so se počutile opolnomočene, ker so pridobile avtoriteto in status, sicer tradicionalno rezerviran za moške, in tako do določene mere oblikovale nove prakse in diskurze o delitvi dela med spoloma.

Viri in literatura

Literatura

- Barbič, Ana. *Kmetov vsakdan: Položaj in prihodnost družinskih kmetij na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1990.
- Brandth, Berit. »Changing Femininity. The Social Construction of Women Farmers in Norway.« *Sociologia Ruralis* 34, št. 2/3 (1994): 127–49.
- Brandth, Berit. »Gender Identity in European Family Farming. A Literature Review.« *Sociologia Ruralis* 42, št. 3 (2002): 181–200.
- Brandth, Berit. »Agricultural Body-building: Incorporations of Gender, Body and Work.« *Journal of Rural Studies* 22, št. 1 (2006): 17–27.
- Brandth, Berit in Marit Haugen. »Doing Farm Tourism: the Intertwining Practices of Gender and Work.« *Signs* 35, št. 2 (2010): 425–46.
- Čepič, Zdenko. »Spreminjanje lastništva zemlje po drugi svetovni vojni (agrarna reforma med političnim in ekonomskim).« V: *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju: 1918–1945–1991*. Uredila ur. Neven Borak in Žarko Lazarevič, 145–159. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Čepič, Zdenko. »Opis pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960.« V: *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine*. Uredil Zdenko Čepič, 175–88. Ljubljana: Inštitut za novejšjo zgodovino, 1999.
- Čepič, Zdenko. »Vloga agrarnega sektorja pri modernizaciji Slovenije in Jugoslavije.« *Prispevki za novejšjo zgodovino* 42, št. 2 (2002): 56–62.
- Čepič, Zdenko. »Zdomstvo.« V: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Uredila Peter Štih in Bojan Balkovec, 395–412. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010.
- Destovnik, Irena. *Moč šibkih: ženske v času kmečkega gospodarjenja*. Celovec: Založba Drava, 2003.
- Duda, Igor. *U potrazi za blagostanjem. O povijesti okolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- Erdei, Ildiko. *Čekajući Ikeu: Potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*. Beograd: SGC, 2012.
- Halpern, Joel M. »Farming as a Way of Life: Yugoslav Peasant Attitudes.« V: *Soviet and East European Agriculture (Russian and East European Studies, vol. 6)*. Uredil Jerry F. Karcz, 356–81. Berkeley: University of California Press, 1967.
- Klemenčič, Matjaž in Mitja Žagar. *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples: A Reference Sourcebook*. Santa Barbara, Denver in Oxford: ABC-CLIO, 2004.
- Klemenčič, Vlado. »Poskus opredelitve sodobnih problemov razvoja kulturne pokrajine slovenskega podeželja.« *Dela*, št. 24 (2005): 171–84. <https://doi.org/10.4312/dela.24.171-184>.
- Klemenčič, Vlado. *Gospodarjenje v socializmu: Oris gospodarske zgodovine Slovenije 1945–1990*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2013.
- Lazarevič, Žarko. »Razkorak med razvitimi in nerazvitimi - zaviralni dejavnik modernizacije Jugoslavije?« *Prispevki za novejšjo zgodovino* 42, št. 2 (2002): 77–89.
- Lazarevič, Žarko. »Kmetje in zasebni gospodarski interesi po letu 1945.« V: *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*. Uredili Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe, 399–418. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2018.
- Levstik, Jože. *Ekonomska in družbena problematika polproletariata v SRS. 1.del*. Ljubljana: Kmetijski inštitut Slovenije in Biotehniška fakulteta Univerze v Ljubljani, 1964.
- Makarovič, Gorazd. »O vsebinah sintagme 'žensko delo'.« *Etnolog. Nova vrsta*, št. 12 (2002): 63–80.
- Milošević, Srđan. »The Role of the Yugoslav Popular Front in Implementing Communist-Style Measures in Yugoslav Rural Areas (1945–1953).« *Tokovi zgodovine*, št. 3 (2018): 63–86. <https://doi.org/10.31212/tokovi.2018.3.mil.63-86>.

- Novak, Mojca. »Periferna agrarna transformacija; slovenski primer.« V: *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju: 1918–1945–1991*. Uredila Neven Borak in Žarko Lazarevič, 23–53. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- O’Hara, Patricia. *Partners in Production? Women, Farm and Family in Ireland*. Oxford: Berghahn Books, 1998.
- Panjek, Aleksander. »Od kmečke trgovine do integrirane kmečke ekonomije.« V: *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*. Uredila Aleksander Panjek in Žarko Lazarevič, 15–50. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018. <https://doi.org/10.26493/978-961-7023-81-7.15-50>.
- Panjek, Aleksander. »The Integrated Peasant Economy as a Concept in Progress.« V: *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*. Uredili Aleksander Panjek, Jesper Larsson in Luca Mocarelli, 11–49. Koper: University of Primorska Press, 2017.
- Panjek, Aleksander. »Uvod.« V: *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*. Uredila Aleksander Panjek in Žarko Lazarevič, 7–12. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018. <https://doi.org/10.26493/978-961-7023-81-7.189-215>.
- Prinčič, Jože. »Temeljne dileme in problem modernizacije slovenskega gospodarstva.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 2 (2002): 65–77.
- Prinčič, Jože. *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Puljiz, Vlado. »Seljaštvo v Jugoslaviji.« *Sociologija sela*, št. 99/100 (1988): 5–23.
- Ramšak, Mojca. *Portret glasov: Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*. Ljubljana: Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2003.
- Rendla, Marta. »Založenost trga z blagom za široko potrošnjo v Sloveniji v času socializma.« V: *Med državo in trgovom: cikli in prelomi v zgodovini*. Uredila Nina Vodopivec, 111–14. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014.
- Sitar, Polona. »Stiletto Socialism: Social Class, Dressing Up, and Women’s Self-Positioning in Socialist Slovenia.« *Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women’s and Gender History* 14, št. 1 (2020): 104–23. <https://doi.org/10.3167/asp.2020.140108>.
- Slovinc, Mateja. »‘Kdor je šel s časom, lahko živi.’ Čezmejni kmetijski nakupi v času Jugoslavije.« *Zgodovina za vse* 24, št. 1 (2017): 72–84.
- Štih, Peter, Vasko Simoniti in Peter Vodopivec. *Slovenska zgodovina: družba – politika – kultura*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008.
- Turk, Jernej, Črtomir Rozman, Karmen Pažek in Darja Majkovič. »The Social Context of Changes in Slovene Agriculture since Feudalism.« *Druš. Istraživanja* 16, št. 1–2 (2007): 199–212.
- Vadnal, Katja. »Neki vidovi feminizacije slovenačke inokosne poljoprivrede.« *Sociologija sela*, št. 63–64 (1979): 35–48.
- Veselinov, Dragan. *Agrarno pitanje u Jugoslaviji: teorijsko-empirijska analiza položaja i uloge seljačkog gazdinstva u agrarnoj politici i privrednom razvoju Jugoslavije od 1918. do 1980. godine*. Beograd: Borba, 1981.
- Vukmanović Tempo, Svetozar. *Privredni razvoj i socijalistička izgradnja (1948–1958): Izabrani govori i članci*. Beograd: Rad, 1964.

Statistični viri

- *Statistični letopis SR Slovenije: Zaposleni v zasebnem sektorju po področjih – letno povprečje*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1976.
- *Statistično gradivo SR Slovenije: Letni pregled notranje trgovine 1965*, št. 13. Ljubljana: Zavod za statistiko, 1967.
- *Zavod SR za statistiko: Letni pregled trgovine 1975*, št. 53. Ljubljana: Zavod za statistiko, 1977.
- *Zavod SR za statistiko: Letni pregled trgovine 1975 in 1986*, št. 424. Ljubljana: Zavod za statistiko, 1988.

Polona Sitar

AGRICULTURAL MODERNISATION AND THE LIFE-WORLD OF ENTERPRISING PART-TIME FARMERS. AN INTEGRATED PEASANT ECONOMY IN SOCIALIST SLOVENIA

SUMMARY

The present article examines the characteristics of the economic history of rural areas in socialist Slovenia and outlines the effect of industrialisation on the agricultural economy and the changes that the purchase of modern agricultural technological devices brought to individual agricultural households. It is based on the concept of an integrated peasant economy, which explains that peasant households made a living by combining self-sufficient agriculture and market-oriented activities and takes a closer look at the peasant families where at least one member was employed and worked on the farm at the same time. It derives from the thesis that the employment of people in non-agricultural activities enabled the development of private agriculture in socialist Slovenia through technological modernisation. The novelty of the article is that it examines a topic that has not yet been explored in detail from this perspective and describes people's life experiences.

The article shows how the living standard improved due to the participation of peasants in several activities (primary, secondary, and tertiary) and how industrialisation in socialist Slovenia could develop due to agricultural activities or part-time farming households. It highlights the importance of the agricultural modernisation of farming, which significantly determined the development of agriculture by modernising production techniques and introducing agricultural mechanisation, which enabled optimal land use. In outlining the changes that the purchase of modern agricultural technological devices brought to individual peasant households, modern agricultural machines can be perceived as a motive for an integrated peasant economy, as the motivation of farmers to combine self-sufficient agriculture and income from market-oriented activities also stemmed from the desire to purchase modern machines. These significantly facilitated and accelerated the work and enabled more optimal production.

The article brings new insights into who in the family proposed the purchase of new machinery and introduced innovations to the farm and how agricultural mechanisation affected the social stratification and generational discontinuities within each peasant unit. It also studies how the changes brought about by the purchase of modern agricultural machinery affected the gender division of labour within the individual peasant economy. We found that with the employment of farmers outside the farm – a new division of work in the family – emerged, as the role of “the master” was taken

over by their wives, who would increasingly often operate agricultural machinery as well. Women who operated agricultural machinery and performed tasks traditionally in the domain of men constructed new identities and broke with the old traditions and gender barriers while creating new expectations regarding the role of peasant women. The changes in the technological and work processes caused men to at least partially lose their position as the absolute leaders of the patriarchal peasant family. The management of agricultural machinery by peasant women can also be understood as a rebellion against their subordinate position: they felt empowered because they gained the authority and status otherwise traditionally reserved for men and thus, to some extent, formed new practices and discourses on gender division of labour.